

Козланюк В.К.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ «МАЄСТАТА ГОСУДАРЄВА» ЯК ВИД ДЕРЖАВНИХ ЗЛОЧИНІВ ЗА «ПРАВАМИ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» 1743 Р.

Стаття присвячена аналізу правового оформлення системи злочинів проти «маєстата государєва» за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. У ній встановлено, що дана категорія злочинів займала значне місце в системі кримінального права Гетьманщини XVIII ст. Також доведено, що норми «Прав...», присвячені даній категорії злочинів, мали досить прогресивний характер та враховували низку важливих факторів та обставин, які впливали на процес притягнення осіб, звинувачених у вчиненні цих злочинів, до кримінальної відповідальності.

У статті доведено, що в «Правах...» встановлювалися певні обмеження та заборони щодо захисту осіб, які вчинили державний злочин. Закріплення такого положення було свідченням певного обмеження права обвинуваченого на захист, характерного для сучасного кримінального процесу. Також проаналізовано систему обтяжуючих обставин, які були передбачені пунктами документу, що стосувалися даної категорії злочинів. Встановлено, що такими обставинами могло бути вчинення злочину із застосуванням регулярного війська.

Крім того, проаналізовано склади злочинів, які можна віднести до цієї категорії: замах на злочин проти государя; нанесення шкоди для здоров'я та життя глави держави; посягання на княжий престол, тобто спроба незаконним чином захопити державну владу; дії, спрямовані на підлив державної влади або нанесення шкоди державі та государю шляхом перемовин з неприятелем або ворогом, передавання йому певних відомостей, що становлять державну таємницю, постачання йому зброї або грошових коштів; порушення заборони щодо вивозу до ворожої землі будь-якої зброї або компонентів, які використовуються для її виготовлення, боєприпасів, заліза, пороху, селітри; введення до території держави ворожих військ та віддання ворогу фортеці тощо.

Зроблено висновок щодо значущості правової регламентації досліджуваної категорії злочинів у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., що підтверджує рівень регламентації та суворість системи покарань за вчинення цих злочинів, а також ступінь прогресивності норм відповідного артикулу даного документа.

Ключові слова: злочини проти «маєстата государєва», «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., державні злочини, система покарань, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми. У процесі розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної науки має дослідження системи кримінальних злочинів та покарань взагалі та державних злочинів зокрема. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами. Так, у сучасній Українській державі відбуваються складні і неоднозначні процеси реформування системи кримінального права: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації та гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя

з урахуванням тих чинників, які склались у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві значущим і актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження.

Слід сказати, що питання історичного розвитку системи кримінального права України взагалі та державних злочинів на українських землях у козацько-гетьманську добу зокрема були предметом досліджень багатьох вчених: Віслобокова К.А., Гуржія О.О., Єрмолаєва В.В., Кістяківського А.Ф., Кульчицького В.С., Луценка Ю.В., Любченка Д.І., Остапенка Т.О., Падоха Я.В. та ін. При цьому дослідження недостатньою мірою відтворюють становлення і розвиток системи державних злочинів та їхніх видів саме за нормами

«Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу правового оформлення системи злочинів проти «маєстата государя» за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – «Права...»). Для досягнення даної мети слід вирішити такі завдання:

1) з'ясувати, які саме склади злочинів законодавець XVIII ст. відносив до даної категорії;

2) встановити, які чинники впливали на процес притягнення осіб, що вчинили ці злочини, до кримінальної відповідальності;

3) встановити, які саме види покарань були передбачені нормами «Прав...» за вчинення злочинів проти «маєстата государя».

Результати дослідження. Артикул 2 глави 3 «Прав...» «О высочайшей чести и власти монаршеской» має назву «О преступниках противь маєстата государева» та містить 8 пунктів, які деталізують його положення, а саме встановлюють кримінальну відповідальність за злочини, які посягають безпосередньо на життя та здоров'я государя, а також взагалі впливають на державну безпеку. Пункт 1 «О отвѣтствіи всякаго чина и достоинства в учрежденном судѣ по дѣлу преступленія противь государа» регламентує особливості підсудності справ про державні злочини та вказує на певні особливості розгляду цих справ. Цікаво, що і цьому пункті встановлюються певні обмеження та заборони щодо захисту осіб, які вчинили державний злочин («...и тѣмъ от надлежащего отвѣтствія, а по избличеніи судомъ от наказанія и от казни защищат никому себе не возможно...» [12]), та наголошується про неможливість врахування будь-яких привілеїв стосовно вказаних осіб («Кто бѣ какова на естъ чина и достоинства, явилсѣ в преступленіи противь государа, таковому никакій привилей, ниже честь либо достоинство, имѣеть помоществовать...» [12]). На нашу думку, закріплення такого положення говорить, з одного боку, про безсумнівну важливість даної категорії судових справ для держави, а з іншого боку, воно є свідченням певного обмеження права обвинуваченого на захист, характерного для сучасного кримінального процесу. Крім того, стосовно даної категорії справ на прикладі цього пункту ми можемо побачити і відсутність ще одного важливого принципу судочинства, а саме рівності сторін перед судом. Про важливість розгляду даної категорії справ свідчить і положення даного пункту про підсудність, в якому вказано,

що лише государ може визначати, де, коли і ким буде розглядатися вказана справа («...и таковыи преступники противь маєстата государева нигдѣ индѣ судимы битъ имѣють, токмо тамо, гдѣ и кому от високомонаршого величества повелено будетъ...» [12]).

Другий пункт вищевказаного артикулу регламентує особливості покарання за замах на злочин проти государя та має назву «Казнь злоумншленниковъ на здорове государево». Відповідно до нього якщо хтось домовлявся здійснити бунт або нанести іншу шкоду здоров'ю государя («Естли бы кто с кимъ согласіе, или бунтъ, или злое умышленіе имѣлъ на здорове государево...» [12]) і якщо цей намір не було реалізовано через причини, які не залежали від волі зловмисника («...хотя б тое злоумышленіе охраненіем Бжїимъ в дѣло и не произишло...» [12]), то така особа підлягала покаранню у вигляді смертної кари («...таковый преступникъ, по прямому доказательству, чести и живота лишень...» [12]) та конфіскації всього її майна на користь держави («...а имѣніе его взято бытъ на государа имѣеть» [12]). Аналізуючи це положення, слід звернути увагу на те, що законодавець в даному випадку розмежовує незаконний злочин від добровільної відмови від вчинення злочину. Слід вважати, що вказана сувора міра покарання застосовувалася лише у випадку недоведення злочину до кінця незалежно від волі злочинця. У випадку ж відмови від вчинення злочину міра покарання була значно менш суворою та визначалася на розсуд судового органу [6, с. 66].

Третій пункт даного артикулу регламентує кримінальну відповідальність за одне з найбільш тяжких та небезпечних діянь, а саме нанесення шкоди здоров'ю та життю глави держави. Він має назву «Казнь вредителей здоровья и живота государева» та встановлює, що особа, яка вчинила цей злочин («Кто же би свое с кимъ согласіе или какое злое умышленіе на здорове и животь государевъ в дѣло произвелъ...» [12]), має бути позбавлена всього майна та піддана жорсткій формі смертної кари, якій повинні передувати катування злочинця («чести и всѣхъ имѣній лишивъ и особливѣйшимъ, чрезъобычайнымъ мученіемъ без всякой пощади истязавъ, казнить смертію» [12]). Як ми бачимо, життя та здоров'я государя підлягало особливій кримінально-правовій охороні. Говорячи безпосередньо про кримінально-правову кваліфікацію даного складу, слід зазначити, що особливою ознакою даного злочину є певні наслідки, а саме наявність певної шкоди здоров'ю або життю государя («от чего (да

сохранить Бгъ) воспослѣдовало бѣ вредное что здоровью и животу государеву» [12]).

Цікавим видається наступний пункт даного артикулу, який встановлює наявність спеціального суб'єкта цього злочину, а саме особу жіночої статі. Як і більшість нормативно-правових актів досліджуваного періоду, «Права...» містять певні засади гендерної нерівності, що стосується майже всіх сфер суспільних відносин, в тому числі і кримінально-правової сфери [4, с. 345]. Отже, відповідно до четвертого пункту «Казнь женска пола на здоровье государево злоумышляющих», якщо особа жіночої статі вчиняє даний злочин або має певне відношення до його вчинення («А если бѣ кто и от женска пола дерзнулъ взять пред себе злый умыслъ, и к толикому противу Государя преступленію допустилъсѣ...» [12]), вона повинна бути покарана шляхом смертної кари через спалення, якій повинні передувати жорстокі тортури («...таковыи жесточайше казнены быть имѣють, а именно: по истязаніи особливимъ сверхъ обыкновенного мученіемъ, живыхъ зжечь» [12]). Цікаво, що даний пункт як обов'язкову ознаку даного злочину вказує спосіб його вчинення, а саме чарівництво або отруту («волшебствомъ или отравою»). У даному аспекті слід зазначити, що відповідно до норм кримінального законодавства та взагалі рівня розвитку суспільної думки першої половини XVIII ст. саме такий спосіб скоєння злочину був найбільш характерним для особи жіночої статі, отже, саме тому він і був закріплений на законодавчому рівні. Хоча, на нашу думку, у випадку скоєння цього злочину жінкою іншим чином покарання не могло бути менш суворим, оскільки суспільна небезпечність цього діяння залишалася такою самою. Крім того, даний пункт встановлює аналогічну міру покарання для осіб, які наносять шкоду не тільки самому государю, а й членам його родини («той же казни подлежат обоего пола преступники, если би кто от ныхъ и высочайшей монаршей фамилии умышлялъ приключить вредъ какой в здравіи и животѣ, или бы (от чего Бгъ да сохранитъ) и в дѣло произвелъ» [12]).

П'ятий пункт даного артикулу встановлює кримінальну відповідальність за посягання на княжий престол, тобто за спробу незаконним чином захопити державну владу. При цьому цей злочин вважався вчиненим або за життя, або після смерті самого государя і обов'язково за наявності законних спадкоємців княжого престолу («Кто б, при животѣ или по смерти государевой, такожъ и высочайшихъ монаршихъ наслѣдниковъ

умышлялъ о похищеніи престола ихъ величества...» [12]). До об'єктивної сторони цього злочину даний пункт також включає збирання війська для захоплення влади («...и войско и людей ратныхъ собиралъ...» [12]), що, на наш погляд, можна вважати обставиною, яка обтяжує відповідальність за цей злочин. Законодавець за дане діяння встановлює покарання у вигляді смертної кари шляхом четвертування та позбавлення всього нерухомого майна в якості додаткового покарання. Пункт артикулу передбачає аналогічну міру покарання для всіх співучасників, тобто осіб, які були задіяні в процесі скоєння злочину («таковаго преступника, с его единомишленники, чести и имѣній лишивъ, четвертовать» [12]).

На увагу також заслуговує шостий пункт другого артикулу під назвою «Казнь согласующихъ и пособствующихъ непріятелю». Даний пункт регламентує покарання осіб, які вчиняють певні дії, направлені на підрив державної влади або нанесення шкоди державі та государю шляхом перемовин із неприятелем або ворогом, передавання йому певних відомостей, що становлять державну таємницю, постачання йому зброї або грошових коштів та ін. («Кто бы с непріятелемъ согласіе какое имѣлъ, писмами с кимъ пересилаясь или посланниковъ посилал и совѣтуа на вредъ государю или государству, либо, оберегаа в чемъ непріятеля, пособлялъ оному, открываа государя своего тайную волю, намѣреніе, уставы и дѣла, или бѣ помоществовалъ непріятелю ружьемъ, денгами...» [12]). Цікаво, що відповідальність за цей злочин не змінюється в залежності від способу та часу вчинення відповідних дій та в залежності від того, вчинені вони були таємно або відкрито («...и какимъ ни-будь тайнимъ или явнимъ образомъ...» [12]). На наш погляд, таємні перемовини з ворогом та розголошення йому певних таємниць могли нанести значно більшу шкоду державі через непередбачуваність і спонтанність злочинного результату, тому судовий орган обов'язково враховував це під час призначення відповідної міри покарання. Даний пункт встановлює покарання у вигляді смертної кари шляхом четвертування як для осіб, що безпосередньо вчиняли цей злочин, так і для пособників та осіб, які мали певну інформацію про планування або скоєння злочину, але не донесли про це відповідним органам («...таковаго смертію казнить четвертовать; равной же и тѣ подлежатъ казни, кой такому преступнику совѣтомъ либо какимъ-нибудь дѣломъ вспомошествоють, или, заподлинно о томъ вѣдаа, не донесутъ» [12]).

Цікавим для аналізу видається сьомий пункт «О невывозѣ оружїа и протчїихъ приборовъ военнихъ и всякихъ припасовъ до землі непрїятельской», який встановлював заборону щодо вивозу до ворожої землі будь-якої зброї або компонентів, які використовуються для її виготовлення, боєприпасів, заліза, пороху, селітри та навіть корму для худоби («Никто изъ государства, ни тайно ни явно, никакого воинского оружїа, такожъ желѣза, стрѣль и пороху, селіри, свинцю и другихъ военнихъ и кормовихъ для людей и скота припасовъ и ничего другого в землю непрїятельскую, из чего би непрїятель могль ползоватса...» [12]). Також заборонялася будь-яка торгівля з непрїятелем, якщо вона могла принести йому певний прибуток і допомогу у веденні військових дій («...вывозить и продавать не имѣеть...» [12]). За вчинення даного злочину встановлювалося покарання у вигляді смертної кари шляхом відрубання голови та додаткове покарання у вигляді конфіскації усіх предметів вчинення злочину, зброї, боєприпасів на користь держави («...а кто би тоє дѣлать дерзнулъ, того смертно усѣченіємъ голови казнить, а таковыя оружїа и припаси и всѣ его пожитки взять в казну государеву» [12]). Як ми бачимо, за цей злочин законодавець встановлює просту смертну кару, а не кваліфіковану, що, на наш погляд, пояснюється дещо меншим ступенем суспільної небезпеки досліджуваних діянь. Вони не посягали безпосередньо на авторитет та безпеку держави, але в певних випадках та в разі виникнення певних обставин могли нанести суттєву шкоду [10, с. 440].

Досить традиційний склад злочину містить пункт 8 даного артикулу «Казнь здатчиковъ крѣпости непрїятелю или вводителей войскъ непрїятельскихъ». Відповідний пункт містить положення щодо відповідальності за введення до території держави ворожих військ та віддання ворогу фортеці («Буди же би кто непрїятельское войско в границу держави Гдревой изменнически ввелъ или городъ либо крѣпость непрїятелю отдалъ измѣною и в томъ би подлинно изобличенъ билъ...»

[12]). Санкція передбачає смертну кару через четвертування, а також позбавлення честі та маєтків («...такового честі и имѣніа лишивъ, четвертовать» [12]). Але законодавець також передбачав низку обставин, за яких вказані діяння не визнавалися злочинними, а особи, що їх вчинили, звільнялися від відповідальності [9, с. 68]. Щоправда, ці обставини стосувалися лише випадків віддання ворогу фортеці («Кромѣ причинъ нижеслѣдующихъ, для которихъ крѣпость принуждена бѣ здатись...» [12]). Отже, до таких обставин «Права...» відносять:

1) голод, і як наслідок, відсутність будь-якої їжі, тобто ситуація, єдиним виходом з якої було віддання фортеці («...когда прїйдесть крайний голод, что весьма бѣ ничимъ било питатса...» [12]);

2) відсутність будь-яких засобів для ведення оборонних дій, тобто амуніції, зброї та боєприпасів («...когда амуніції ничего не останетса безъ которой отнюдь нелзя боронитса...» [12]);

3) відсутність достатньої для оборонних дій кількості людей («...когда людей такъ умалитса, что боронитса весьма ни с кимъ било бѣ (а во все время осади оборонялись храбро) а [исуккурса] никакова б не надѣялись и что крѣпость по всѣмъ обстоятельствамъ удержать отнюдь било бѣ не возможно» [12]).

Висновки. Таким чином, на підставі викладеного можна зробити висновок щодо значущості правової регламентації досліджуваної категорії злочинів у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Це підтверджує рівень регламентації та суворість системи покарань за вчинення цих злочинів, а також ступінь прогресивності норм відповідного артикулу даного документа. Крім того, у процесі кваліфікації даних злочинів законодавець та судові органи враховували досить різноманітну низку обставин, які впливали на суворість покарання. Це і спосіб вчинення злочину, наявність обставин, які звільняли від покарання, і навіть стать злочинця, що є досить характерною особливістю для кримінального права XVIII ст.

Список літератури:

1. Василенко М. Матеріали до історії українського права. Київ, 1929. 421 с.
2. Віслобоков К.А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення. *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.* Київ : Ін Юре, 1997. 340 с.
3. Гуржій О. Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 222 с.
4. Єрмолаєв В. Про об'єкт державного злочину в «Правах, за якими судиться малоросійський народ». *Вісник Академії правових наук України.* 1997. № 3(10). С. 345–351.
5. Кистяковский А.Ф. Исследование «Прав, по которымъ судится малоросійський народ». Киев : Университетская типография, 1879. 276 с.

6. Кульчицький В.С. Кодекс українського права 1743 року. *Право України*. 1994. № 9. С. 66–78.
7. Луценко Ю.В. Генезис розвитку кримінальної відповідальності за державну зраду на теренах України. *Європейські перспективи*. 2016. № 2. С. 75–80.
8. Луценко Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України : монографія. Харків : Право, 2015. 200 с.
9. Любченко Д.І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2006. 198 с.
10. Остапенко Т.О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. Одеса. 2014. № 51. С. 440–444.
11. Падох Я. Історія українського карного права. *Енциклопедія українознавства*. Київ, 1995. 476 с.
12. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с.
13. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. Київ, 1988. 765 с.
14. Саласька М.В. Судові органи Гетьманщини за кодексом 1743 р. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. Львів, 1997. С. 63–71.
15. Ткач А.П. Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Вісник Київського університету, серія економіки та права*. 1961. Вип. 1. С. 231–240.

Kozlanyuk V.K. CRIMES AGAINST THE “MAJESTY OF THE SOVEREIGN” AS A STATE CRIME UNDER THE “RIGHTS, UNDER WHICH THE LITTLE RUSSIAN PEOPLE ARE BEING JUDGED” IN 1743

The article is devoted to the analysis of the legal registration of the system of crimes against the “majesty of the sovereign” according to the norms of the “Rights, under which the Little Russian people are being judged” in 1743. It has also been proved that the norms of the “Rights...” on this category of crimes were rather progressive in nature and took into account a number of important factors and circumstances which influenced the process of bringing persons accused of committing these crimes to criminal liability.

The article proves that the “Rights...” imposed certain restrictions and prohibitions on the protection of persons who committed a state crime. Fixing this provision was a testimony to a certain restriction of the defendant’s right to protection, which is characteristic of the current criminal process. The system of aggravating circumstances provided by the items of the document pertaining to this category of crimes was also analyzed. It was established that such circumstances could have involved committing a crime using a regular army.

In addition, the analysis of the types of crimes which can be classified in this category: attempted crime against the sovereign; harming the health and life of the Head of State; encroachment on the princely throne, that is, an attempt to illegally seize state power; actions aimed at undermining state power or harming the state and the state by negotiating with the enemy or the enemy, transmitting to him certain information that constitutes a state secret, supplying him with weapons or funds; violation of the ban on the export to the enemy land of any weapons or components used for its manufacture, ammunition, iron, gunpowder, nitrate; introduction of enemy troops into the territory of the state and giving the enemy a fortress, etc.

The conclusion is made about the significance of the legal regulation of the investigated category of crimes in the “Rights, under which the Little Russian people are being judged” in 1743, which confirms the level of regulation and the severity of the system of punishments for committing these crimes, as well as the degree of progressiveness of the norms of the relevant article of this document.

Key words: *crimes against the “majesty of the sovereign”, “Rights, under which the little russian people are being judged” in 1743, state crimes, the system of punishment, criminal liability.*